

Czifra Mariann

A kéziratok Tejútrendszere – foliális olvasás a Kazinczy-hagyatékban*

Jelen dolgozat a *kézirattudomány – kéziratörténet – kéziratolvasás* kifejezések által körülhatárolt, nem létező diszciplínához kíván kapcsolódni. Ez a tudományterület, amennyiben létezne, a könyvtörténethez, a különböző írásmédiumok problémájához, illetve ahhoz a francia nyelvterületen jó pár éve elismert irányzathoz kapcsolódna, amelyet magyar nyelven csupán néhány fordításkötet – mint például Lucien Febvre és Henri-Jean Martin könyve vagy Barbier korszakos monográfiája¹ – képvisel. Hasonló irányt jelez Bernard Cerquiglini munkássága, aki 1989-es filológiatörténeti esszékötetében² a kéziratok szövegek által felvetett problematikához tér vissza. A textológiai konklúziókba torkolló, jórészt középkori szövegekre alkalmazott elmélete markánsan elkülöníti egymástól a kéziratok és a nyomtatott textusokat. Cerquiglini a kéziratok variabilitásában látja azt az esszenciális különbséget, amely a könyvkultúra térhódítása felől tekintve kevésbé érzékelhető, s amely a könyvkiadói gyakorlat szempontjából technikai természetű, kijavítandó, megoldandó problémaként merül fel. Megfigyeléseimet egy olyan korszak kéziratok természetéből, pontosabban egy korszakot fémjelző irodalmi szereplő, Kazinczy Ferenc kéziratok hagyatékának sajátosságaiból merítettem, amely jóval a könyvnyomtatás térhódítása után keletkezett. A most tárgyalandó problematika – amely a kéziratok Kazinczy-hagyaték hatástörténete körül koncentrálódik – és a könyvtörténet között szoros kapcsolat nem mutatható ki, inkább módszertanukban, az írás médiumához, vagyis a könyvhöz/kézirathoz való visszatérésben ragadható meg rokonságuk.

Tárgyunkhoz a legközelebb úgy kerülhetünk, hogy valamelyest bemutatjuk azt a hagyatékot, amely a probléma felvetésére lehetőséget adott, Kazinczy Ferenc hagyatékát, amelynek legnagyobb részét a Magyar Tudományos Akadémia vásárolta meg a leszármazottaktól a 19. század végén. A hagyaték jelentős mennyiségű iratot tartalmaz, amit jól érzékeltet annak ténye, hogy Jakab Eleknek – aki a Kazinczy-hagyaték rendezését és a szakrendek felállítását végezte az MTA Könyvtárának Kézirattárában – 16 évre volt szüksége az iratok feldolgozásához.³ Az iratmennyiséget jelzi az is, hogy Váczy János – akire Kazinczy levelezésének kiadását bízta az Akadémia – 1886-ban kezdte el munkáját, s a sorozat

* A tanulmány az MTA (Kritikai kiadások a klasszikus magyar irodalom korszakából, 2006 TKI207) és az OTKA (K 81585) támogatásával jött létre.

¹ Febvre – Martin 2005; Barbier 2010.

² Cerquiglini 1989; 1999.

³ Vö: Gergye 1993: 21–22.

utolsó általa készített kötete 1911-ben jelent meg.⁴ Huszonöt év kellett tehát a levelezés Kazinczy teljes élethosszáig terjedő feldolgozásához, amely huszonegy kötetnyi terjedelemben jelent meg.⁵ Mivel Kazinczy szövegei, különösen a levelezése az irodalomtörténet-írás alapvető forrása, mindemellett korszakos jelentőségű történeti, művészettörténeti és mentalitástörténeti forrásnak tekinthető, égető szükségként lépett fel a hagyaték kritikai kiadásának terve.⁶ A kiadást természetesen a kéziratok archiválása előzte meg, amelynek eredményeként – a dolgozat írójának is köszönhetően – kb. 70000 fotó készült el. Az eddig nehézkesen hozzáférhető hagyaték a technika segítségével immár könyvként használható abban az értelemben, hogy a gyűjteményi nyitva tartástól függetlenül, bármikor, bármennyi iratanyag akár egyszerre is hozzáférhető az azt feldolgozó kutatócsoport tagjai számára, és ez lehetőséget ad az írói hagyaték közvetlenebb vizsgálatára, a filológiai munka megkezdésére.

Fehér M. István esettanulmányokon keresztül meggyőzően igazolja, hogy az a séma, amely a szövegekkel való foglalkozást hagyományosan (pozitivisták megközelítésben) a filológia, majd hermeneutika időbeli sorra építi fel – vagyis az a tétel, miszerint a szöveg rekonstrukcióját, kiadását a szöveginterpretáció követi –, több jelentős gondolkodói életmű kiadásánál csődöt mondott. Fehér M. legrezsletesebben a Hegel-életmű kiadástörténetének bemutatásán keresztül világít rá arra, hogy a szerkesztők saját Hegel-képük alapján rendezték és jelentették meg a szövegeket.⁷ Fehér M. ugyanakkor már nem ír arról, bár nem nehéz belátni, hogy amint a szövegkiadást, úgy a kéziratok rendezését is hermeneutikai lépések előzik meg. Elegendő a hagyatékot rendező és a szövegtörvédeket feliratozó Jakab Elekre vagy a munkáit kötetbe szerkesztő Kazinczyra utalni. Ebben az értelemben, ahogy Fehér M. is utal rá, egy szöveg egységben elhelyezett textus szövegkiadást megelőző, és végső soron edícióhoz vezető befogadása olykor már a kiadás előtti események által is determinált lehet. Ezt annyival kívánjuk kiegészíteni, hogy korántsem hagyható figyelmen kívül, hogy ki a szöveg egység létrehozója.

Példa gyanánt szolgáljon az a jellegzetesség, miszerint a Kazinczy-hagyaték az MTA Könyvtára Kézirattárában a gyűjteményi sajátosságokból fakadóan eredetileg a Régi és Újabb Írók, a Történelem és annak segédtudományai, a Nyelvtudomány, a Bibliográfia, a Vegyes szakokba, valamint az Irodalmi Levelezés szakba került.⁸ A kézirattár átrendezések során sem szűnt meg az Irodalmi Levelezés szak, bár a hagyaték többi részét jórészt a jelenleg K-jelzet alatt szereplő díszkötetekbe

⁴ Kazinczy 1890–1911; 1927; 1960. (A továbbiakban ahol a levelezés összkiadására hivatkozunk, a zárójelbe írt szám a levelek sorszámát jelöli.)

⁵ Igaz, hogy Váczy nem csupán az MTA Könyvtárában lévő iratokat dolgozta fel, hanem hozzávetőleg hetven köz- és magángyűjtemény anyagát is kiadta.

⁶ A munkát az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport végzi Debreczeni Attila vezetésével, három egyetem (a DE, az ELTE és az SZTE) konzorciumi együttműködésében.

⁷ Fehér M. 2009.

⁸ Vö: Gergye 1993: 21.

rendezték. Ez a partíció egyenes előzménye annak, hogy a levelezést gondozó Váczy csupán az Irodalmi Levelezés szakját dolgozta fel s rendezte sajtó alá. Ebből fakadhat az is, hogy a hagyaték K-jelzetű, elsősorban nem leveleket tartalmazó egységeinek átvizsgálása később sem történt meg. A Kazinczy-levelezés két pótkötetének szerkesztői ugyanis szintén az egyéb gyűjteményekben felbukkant vagy a Váczy ideje óta az akadémiai könyvtárba került leveleket adták ki, és csak néhány nem leveleket tartalmazó kötetet néztek át. Gergye László pedig, aki a Kazinczy-kéziratok, de deklaráltan nem a levelek katalógusának elkészítésére vállalkozott, a levelezés összkiadására utalva, a kötetbe rendezett levelek adatait csak összefoglaló leírásokkal vette fel az 1993-ban megjelent katalógusba.⁹ Ennek következtében a Kazinczy-levelezés kézirat-katalógusának megjelenéséig¹⁰ bárki találhat kiadatlan, sőt, akár autográf Kazinczy-levelet a hagyaték legnagyobb gyűjtőhelyén, akár egészen rövid keresgélés után is.

A HAGYATÉK SZÖVEGRENDEZÉSI SAJÁTÓSÁGAI

Az iratok rendszerezése során, illetve az eddig megjelent kézirat-katalógust kiegészítendő levelezéskatalógus írása alkalmával vált világossá, hogy a hagyaték iratai egymástól jól elkülönülő típusokba rendezhetők. Főlegesen szót vesztegetni arra, hogy egy szövegrendeződést osztályozó rendszer minden hagyaték esetében más és más mintázatot rajzol ki. Amennyiben Kazinczy hagyatékát megszerkesztettsége, rendezettsége és a rendezést végzők kézírathoz való viszonya alapján tipizálni szeretnénk, négy csoportba illeszthetők a hagyaték iratai.

Az *első típusba* tartoznak mindazon kéziratok, amelyekben nem rekonstruálható, vagy csak töredékesen állítható helyre a szerzői rendezőelv. Ennek a háttere a kézírattár történetében keresendő. A Kazinczy-hagyaték nagy részét ugyanis a Kézírattár 1948-as átszervezése után¹¹ az esztétikai igényeknek is megfelelő bekötötték. Az átrendezést állományvédelmi szempontok is indokolták, de a fő cél alapján a díszes kötetek ezután egy reprezentatív szempontoknak megfelelő helyiség polcait dekorálták – s persze ennek köszönhetően mindig kéznél voltak. A kötetbe rendezés elvei nincsenek tisztázva, s így gyakran olyan anyagok kerültek egy kötetbe, amelyekről nem lehet megállapítani, hogy annak idején Kazinczy Ferenc vagy a hagyatékot átvevő Kazinczy Gábor, esetleg az Akadémia munkatársai vagy Jakab Elek rendezte így őket a szakrendbe állítás során,

⁹ „E katalógus minden, eredetileg a Kazinczy-hagyatékba tartozó kéziratot kötet leírását tartalmazza, kivéve az Irodalmi Levelezésben lévő, tőle származó és neki szóló levelekét, amelyek nyomtatásban jelentek meg, s így tömegüknél fogva nagyon felduzzasztották volna a kötetet. Néhány olyan Kazinczy-kötet, illetve kéziratcsomó esetében, amely a széphalmi mester levéltári másolatait, gyűjtéseit foglalja magában, hasonló okokból szintén csak néhány tömör, összefoglaló jellegű mondat utal a szóban forgó dokumentum közelebbi tartalmára” (Gergye 1993: 21).

¹⁰ Az MTA Könyvtára Kézírattárában lévő levelezés kézirat-katalógusát jelen tanulmány írója készíti.

¹¹ Gergye 1993: 22.

netalán a 20. század közepén válogatták össze a kéziratárosok. Ez magyarázza, hogy még akkor is ebbe az osztályba tartozik a legtöbb Kazinczy-kézirat, ha közöttük bekötött anyagok is vannak, tekintve, hogy a kötési rend ebben az esetben csak másodlagos források felhasználásával kinyomozható. Ezeknél a kéziratoknál különösen fontos, hogy minden személy, aki a kéziratot rendez, valamiképp ujjlenyomatot hagy, ha mégoly nehezen észrevehető is. Ennél a típusnál a filológus munkájának első lépése ezeknek az értékes információval szolgáló ujjlenyomatoknak a láthatóvá tétele kell hogy legyen.

A kutatás szempontjából a legizgalmasabb felfedezést az jelenti, hogy a Kazinczy-hagyaték esetében igen magas azoknak a kéziratoknak az aránya, amelyek minden kétséget kizáróan Kazinczy rendezésében állnak ma is (*második típus*). Legegyszerűbben Toldy Ferenc egyik listáját követve bukkanhatunk rájuk¹² – hacsak nem akarunk kétszáznál is több jelzetnyi kéziratot végigböngészni, ugyanis ennyi tétel alatt található Kazinczy-kézirat az MTA Könyvtárának Kézirattárában. Mivel Toldy Ferenc leírása és Kazinczy halála között többen is hozzáférhettek a kéziratokhoz (legjellemzőbben Kazinczy özvegye és unokaöccse), ezért most a típusjegyek ismertetésére kizárólag olyan példákat sorolunk fel, amelyeknél az idegen hatást ki lehet zárni vagy a levelezésből nyert információk, vagy a kötet sajátosságai alapján.

Igen magas számban képviseltetik magukat a második típus kéziratai között a leveleskötetek, amelyekből a teljes hagyaték arányaihoz mérten is magas számú maradt fenn. Mezei Márta monográfiája¹³ óta vált hangsúlyossá annak jelentősége, hogy Kazinczy különös gonddal gyűjtögette és rendezte levelezését. Íme, ennek egy korabeli monumentuma egy Jankovich Miklósnak szóló 1809-es leveléből:

„Mig élek, Correspondentiáim 's holmi egyéb papirosaim kezeimből ki nem mennek; mert dolgoztatásaimban nékem, azokra szükségem lészen, 's a' Ráday egy egész kötetre ment levelei, Kisnek a' Poétának, Virágnak, Daykának, Berzsényinek hasonlóképen egy kötetre, Csereinek kettőre, az Orczi Lőrincz, Horváth Ádám, Földi, Gróf Desöffy József, Kovachich, Fejérvári, Csehi, Lakos, Baranyi Gábor, Bihari hires V. Ispán levelei a' nagyatyámhoz Bossányi Ferenczhez etc. kezeik írásaik előttem olly szent maradékok, mellyeket a' barátságunk elárulása nélkül ki nem eresztetek kezeimből, 's azokban sok olly is áll, a' mit idegen szem nem láthat még most: de ha meg halok, 's fiam nem marad, két lányaim pedig olly emberekhez találnak menni, a' kinek birtokában azok maradni fognak, erántok megszölitani, óhajtom hogy azok a' Mélt.[óságos] Úr gyűjteményében álljanak inkább mint a' Museumban [...].”¹⁴

¹² Toldy 34 kéziratot egységet sorol fel (MTA KK RUI 4r. 15, 29–34). Később továbbiakat is lajstromoz, de ezek között már nyomtatványok is vannak (lásd ugyanott a 158. és 159. folio közötti lapon).

¹³ Mezei 1994.

¹⁴ Kazinczy 1960: 175 (5757). Kazinczy – Jankovich Miklósnak, Ujhely, 1809. okt. 25.

Se a Nemzeti Múzeumba, se Jankovich gyűjteményébe nem kerültek az említett iratok. Nem teljességükben, de jórésük díszes, korabeli kötésben, esetleg szétszedve, ma az Akadémián található, több más leveleskötettel együtt.¹⁵ A kötetek gondosan, gyakran cirkalmas címlappal ellátva, dátum szerinti sorrendben tartalmazzák a leveleket, nem ritka, hogy eléjük Kazinczy a levelező-partner metszetét is odakötötte, vagyis egy megszerkesztett könyv jegyeit mutatják. A korabeli kötés természetesen nem törvényszerűen követi mindig egy szerző rendezői szándékait, de a levelezés legszembeütőbb sajátossága más korabeli levelezésekkel összevetve mégsem a kötetrendezői indíttatás, hanem a levélpiszkozatok alacsony száma, valamint a postakönyv teljes hiánya. Kazinczy hatalmas levelezését vagy piszkozatok nélkül írta meg, vagy gondosan megsemmisítette azokat. Az előbbi mellett több érvet lehetne felsorolni.

Sok olyan tétel sorolható a második típusba a fenti példákon túl, amely például szépirodalmi műveket tartalmaz¹⁶ vagy feljegyzéseket,¹⁷ és létezik közöttük fizetett munkához, szakmai megbízatáshoz kapcsolódó szöveggyűjtemény is, amelyen egyebek mellett az *Akadémiai dolgozásaim. 1831.* című kötet.¹⁸ Számos olyan kisebb egység is rendelhető ide, amelyek önálló kötetet ugyan nem alkotnak, hanem kisebb csomókban, esetleg az első típusba tartozó kötetekbe rendezve található, mégis megállapítható, hogy Kazinczy rendezte őket. Így szigorú értelemben véve olykor az első típus kéziratain belül is található a második típusba tartozó iratok. Néhány érdekesebb példa közt irodalomtörténeti hozadékkára való tekintettel érdemes megemlíteni Kis János leveleit, amelyekhez előzetesen hadd idézzük Csetri Lajos éles észrevételét egy Kazinczy és Kis János közötti levélről.¹⁹

„Olyan szakirodalmi művek, melyek nem sokat törődnek Kazinczy nézeteinek fejlődésével, s azt hiszik, hogy a mester egész pályájára érvényes nyelvújítási és -művelési nézetek rendszerét állíthatják össze, 1793-as levélként szokták idézni Kazinczy néhány levelét, különösen a Kaz. Lev. 425. levelét [...]. Csak arról feledkeznek

¹⁵ Bár Kis János levelei Pannonhalmára kerültek (Kis János levelei Kazinczy Ferenchez. 1801–1831, Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár, 10a. E. 27/1), és Dayka Gábor és Orczy Lőrinc levelezése megsemmisült, eltűnt, de Ráday Kazinczyhoz írt levelei az MTA Könyvtára Kézirattárában vannak (Idősbb Gróf Ráday Gedeon¹ levelei hozzám, Kazinczy Ferenchez, 1786–1791, MTA KK M. Ir. Lev. 4r. 45), Berzsényi kötetnyi levele szintén a fő hagyatékkal együtt található (Berzsényi Dániel levelei Kazinczyhoz, versei, MTA KK M. Ir. Lev. 4r. 44), ahogyan Cserei Farkas (Cserei Farkas levelei Kazinczyhoz I–V, MTA KK M. Ir. Lev. 4r. 47, 48, 49, 50) és Horváth Ádám (Horváth Ádám levelei Kazinczyhoz I–II, MTA KK M. Ir. Lev. 4r. 39 és 40) levelei is.

¹⁶ Ezek közül rendkívül sok található az OSZK Kézirattárában is.

¹⁷ Ilyen például az *A Méh* című kötetek (ma egybekötve: MTA KK K630), amelyeket Toldy Ferenc is látott Bánfalván: „A Méh [a lap szélén beszúrva:] Melitta. 2 kötetbe fűzve. Anthol. [ógia] magán haszn[álatra]” (MTA KK Tört. 4. 15, 25. folio).

¹⁸ MTA KK K601. A kötet borítócíme Kazinczytól származik, Kazinczy Gábor bejegyzéséből kiderül, hogy 1834. május 25-e óta birtokolja a kötetet, Toldy leírásából pedig kivehető, hogy a kötet tartalma nem változott.

¹⁹ Kazinczy 1891: 300–303 (425). Kazinczy – Kis Jánosnak, Regmecz, 1793. júl. 27.

meg, hogy a levél egész szövege, későbbi utalásai a XIX. század első évtizedeinek irodalmi harcaira, Révai és Verseghy vitáira, a nyelvújítás körül lefolyt csetepatékra és a közönség értetlenségére a szóban forgó vitatémák körül egyértelművé teszik, hogy ez a levél nem 1793-ban, hanem kb. negyedszázaddal később született.”²⁰

Vagyis a 425-ikként kiadott levél egy átdolgozás, Csetri kiválóan érvel e mellett, és nem is egyedülálló ez a levél – ezt Csetri is említi –, Kazinczy négy másikkal együtt dolgozta át, s ezek jelenleg is egy közös csomóban találhatóak.²¹ Váczy János a misszilis és irodalmi átírás viszonyában tárgyalja a levélpárok egymással való kapcsolatát, ám még a szövegközlése alapján sem deríthető ki a Csetri által megvilágosított háttér-információ, vagyis hogy a variánsok nem ugyanakkor íródtak. Váczy egymás után közli az átírt és az eredeti leveleket a levelezés összkiadásában, szerkesztői jegyzeteiben pedig így kommentálja az esetet a Csetri által is kiemelt, 425. levélnél:

„E levéllel kapcsolatban az olvasó emlékezetébe idézzük Kazinczy törekvését, hogy leveleit *új átdolgozásban* kiadva láthassa. Tudtunkkal eddig még senki nem vetette össze Kazinczynak misszilis és tisztán kiadásra szánt leveleit egymással. Kiadásunkban most van először alkalmunk, hogy erre fölhívjuk az olvasó figyelmét, a kinek első pillanatra különösnek tűnhetik föl, hogy Kazinczy egy jó barátjának egy napon két különböző hangú levelet ír, a melyekben csak a tárgy hasonló, de a kidolgozás teljesen elütő egymástól. Ennek az a magyarázata, hogy az első levél misszilis, a másik pedig csupán kiadásra van szánva. Kazinczy csakugyan megkezdte leveleinek új átdolgozását, de csak a kezdetnél maradt. Csupán a Kis Jánoshoz és édesanyjához írt levelek közül alakított át néhányat újra, inkább csak próbaképen [...]. Egymás mellé helyeztük e néhány próbát az eredetivel, hogy a kutató összemérhesse a kétféle kidolgozást s láthassa, mennyit nyer vala a magyar stíl, ha Kazinczy föltett célját teljesen megvalósíthatja. V. ö. e levelet a 425. számúval, a 436-kat pedig a 437. számúval.”²²

Váczy János a 436. és 437. levél végjegyzetében már nem említi, hogy miért követi egymást a főszövegben két ugyanazon dátumú, ugyanazon személyhez szóló levél. Igaz, ha valaki folyamatosan olvassa a levelezést, és hozzá a jegyzeteket is tanulmányozza, észre kell vennie a korábbi megjegyzést, ám egy leveleskötet olvasásmódja rendszerint nem az időrendi metódust követi. Mindez jelen esetben azért is fontos, mert Kazinczy a 437. számú levélben többek között egy az irodalomtörténet számára érdekessé vált esetet ír le. Az említett levélben Kazinczy így ír Dayka Gáborról: „Nyelvünkre ’s Poesisünkre nézve nekem ez az ifjú ember egyik legszebb reményem. Nem ismerek semmi szebbet, mint némellyik dala, ’s

²⁰ Csetri 1990: 28–29.

²¹ MTA KK M. Ir. Lev. 4r. 122. (További másolata: MTA KK M. Nyelvt. 4r. 42.) Kazinczy levelei sorrendben: Regmecz, 1793. júl. 27., Várad, 1794. márc. 4., h. n., 1801. jún. 28., K. n., kezdete: „El vagyunk homályosítva...”, Széphalom, 1819. márc. 15., Széphalom, 1806. aug. 24.

²² Kazinczy 1891: 579–580 (425).

gyönyörködve látom, mint hányja tűzre 's rakásokban mind azt, a' miben magának nem tetszetik."²³ A levélnek abban a változatában szerepel ez, amelyet Váczy „kiadásra szántnak” nevez. Szükséges hozzáfűzni ugyanakkor, hogy a misszilis levélben²⁴ nincsen szó kéziratégetésről,²⁵ és amellet, hogy a magyar nyelv stílusa sokat nyert volna azáltal, ha Kazinczy minden levelét sikeresen átdolgozza, egyben egy sok mindenben különböző múltvariánst is kaptunk volna.

A második típusba tartozó kéziratok tehát azért képeznek különösen fontos állományt, mert bennük a szerzői szándék, amely a művek értelmezését meghatározhatja, hol szerkesztői intencióval párosul, hol a kéziratot egység születésének hátterét megismerve kerülünk közelebb egy-egy eset történeti hátteréhez, hol a szerző által intencionált kontextusra derül fény. A referenciális szövegekhez, anekdotákhoz, naplókhoz, levelekhez kapcsolt magyarázó jegyzetek, amelyek gazdagon találhatók a hagyatékban, szintúgy hatással vannak a szövegértelmezésre. Ezek a kéziratok értő kézbe, a korszak és szereplői ismerőjéhez kerülve, befolyással lehetnek a mű befogadására, illetve hatással lehetnek annak kiadására is. Az ebbe a típusba tartozó kéziratok által Kazinczy gyakran üzent is az utókor-nak, ilyen például az *Azokhoz, akik ezt most vagy később olvassák...* kezdetű textus, amely több kéziratot egység esetében is megfigyelhető. Az *A' Glottomachusok* című leveleskötet bevezető írásának címe pedig így hangzik: *Azokhoz, a' kik ezt most vagy később, látni fogják, 's azon kéreessel, hogy a' mit a' becsület elfedni hágy, fel ne fedjék.*²⁶ Egy Döbrentei Gáborral való konfliktusba bevezető levélcso-mót Kazinczy a következő címsorokkal indít: *Azokhoz, akik ezt, most vagy később, olvashatnák, és nem ismervén a történeteket, rajta megbotránkozának.*²⁷ Ezek a paratextusok a személyes megszólítotttság érzetét ébresztik a kéziratot olvasó-ban, s így figyelemfelkeltő erejük rendkívüli. Mivel ezáltal a bevezetett kézirat fennmaradására és másolására is befolyással vannak, olyan témákat is a kánonba emelnek, amelyek talán e bevezető sorok nélkül nem tartottak volna számot a történész érdeklődésére. Nem véletlen, hogy a Döbrenteivel váltott levelek-nek és az azokat bevezető praetextusnak eddig négy változata ismert.²⁸ Jellemző, hogy a kéziratcsomó létezéséről Döbrentei is értesült. Kazinczy halála után rö-gvest Dessewffy Józsefhez fordul, hogy az általa még nem is látott csomóban tett állításokat megcáfolja és biztosítsa Dessewffy szimpátiájáról:

²³ Kazinczy 1891: 340–342 (436). Kazinczy – Kis Jánosnak, Nagyvárad, 1794. márc. 4.

²⁴ Kéziratát lásd MTA KK M. Ir. RUI. 4r. 260.

²⁵ A felfedezés ötlete Kovács Idától származik: Kovács 2010.

²⁶ MTA KK M. Ir. Lev. 4r. 117.

²⁷ Két autográf példánya ismeretes: MTA KK M. Ir. Lev. 4r. 27 (Kazinczy Döbrenteihez írt leve-leinek csomójában), valamint: OSZK An. Lit. 2945. Utóbbi fűzötten, tiszta írásképpel. A szö-veg másolatai: MTA KK M. Nyelvtv. 4r. 43 (a csomó címe: *Glottomachusok Függelék*); MTA KK M. Ir. Lev. 4r. 145, 448.

²⁸ Lásd előző lábjegyzet.

„Hallom [Kazinczy] egy írást hagyta maga után a' czimmel: Bajom Döbrenteiével.²⁹ 'S mivel ebben nyilván vádolni fog azzal, hogy én Kegyedet ellene kizsátoztam, mint-hogy azt már írta is, nyitva most is kérésemet hogy karakterem tisztába állítására vádjai ellen bizonyoságom legyen.”³⁰

A kéziratcsomó hatástörténetéhez tartozik, hogy Kazinczy halála után három évvel Döbrentei Gábor egy pontokba szedett nyilatkozatféle levélben érdeklődik Desseffy Józsefnél arról – mintegy apológiát írva – hogy „igaza lehetett e' Kazinczynak alúlírt [Döbrentei Gábor] ellen, boszús indulattal viseltetni”.³¹ A levél a Döbrentei–Kazinczy-barátság rajzát adja Döbrentei részéről, az 1820-as évek végi események bemutatásával.

Itt érdemes áttérni a hagyaték méretét jelentősen megnövelő, *harmadik típusba* tartozó kéziratokra. Azok a látszólag jelentéktelen, az eredetiekhez képest kisebb értékkel bíró nem autográf kéziratok tartoznak ide, amelyeket főképp Kazinczy közeli utóköra hozott létre. Másolatok, amelyek szövegkiadáshoz készültek megőrzés vagy tiszteletadás céljával, lajstromok, jegyzetek, amelyeket rendezetlenségük, másodlagosságuk vagy nem autográf voltuk miatt nem szokás publikálni, de a hagyatékban egy korábbi állapota következtethető ki belőlük. Vannak közöttük kevésbé használhatóak, mint például a Váczy János által kiadás céljából, a nyomdának készített levélmásolatok,³² de vannak olyanok is, amilyen az imént idézett Toldy Ferenc által készített jegyzetek összessége. Természetesen a legértelmesebb anyagot a harmadik típusban Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc, valamint az általuk megbízott másolók kópiái és jegyzetei alkotják. Mindkét személy hagyatéka az MTA Könyvtára Kézirattárát gazdagítja – Kazinczy Gábor iratainak csak töredéke került végül az ELTE Egyetemi Könyvtárába –, így ezek támpontot nyújtanak Kazinczy Ferenc néhol széthullt, máskor az egységben egyébként sem lévő vagy az idők során darabjaira esett, a korábbi állapottól eltérő szisztéma szerint rendezett kéziratok közötti eligazodásban.

Kazinczy Gábor egyik levéllajstroma³³ például a *Fogságom naplója* kritikai kiadásának sajtó alá rendezéséhez szolgált segítséggel.³⁴ A lajstrom alapján fény derült arra, hogy a *Fogságom naplója* máig lappangó vagy megsemmisült

²⁹ A csomónak ma is ez a címe.

³⁰ Döbrentei Gábor – Desseffy Józsefhez, Buda, 1831. szept. 19., MOL P91 5. cs. 53. 118r–119v. Döbrentei újra említi a csomót: „Hallom marada Kazinczynak egy jegyzése is: Bajom Döbrenteiével, mit nyilván azért írt fel hiú ferdességgel mivel féle hogy én igazságtalanságait felfedem halála után, maradjon tehát védelme. Apróság töprenkedései.” Döbrentei Gábor – Desseffy Józsefhez, Buda, 1831. dec. 24., MOL P91 5. cs. 53. 115r–116v. (Köszönöm Vaderna Gábornak, hogy a levelek átíratát a rendelkezésemre bocsátotta.)

³¹ Döbrentei Gábor – Desseffy Józsefhez, h. n., 1834. jan. 15., MOL P91 5. cs. 53. 120r–v. (Ezért a szövegért is Vaderna Gábornak tartozom köszönettel.)

³² Például MTA KK M. Ir. RUI. 2r. 44. II.

³³ MTA KK K 610, 99. folio.

³⁴ A *Fogságom naplója*hoz kapcsolódó megjegyzések a Szilágyi Mártonnal folytatott eszmecserekké alkalmával születtek. Ezúton is köszönöm, hogy az általa sajtó alá rendezett mű előszavát is használhattam.

autográf példánya egy levélköteggel társult, amely nem csupán Kazinczyhoz szóló vagy általa írt, hanem a családtagok és közeli személyek által a fogság ideje alatt írt leveleket is tartalmazták. Jelenleg ezek is másolati példányban állnak rendelkezésre. Ezeknek a szövegeknek a korabeli felhasználása bizonytalan, de feltételezhető, hogy Kazinczy a *Fogságom naplója* írásánál merített belőlük. Ez magyarázza, hogy honnan szerezhetett Kazinczy ismereteket Martinovicsék kivégzéséről, mikor ő az esemény idején a cellájában tartózkodott. Mivel az eseményeket a rokoni és baráti levelek a külső szemlélő nézőpontjából rögzítik, kiválóan használhatók kontrollforrásként is a fogság eseményeinek rekonstruálásához. Kazinczy leírásában másképpen szerepel például a halálos ítélet enyhítésének kihirdetése, mint Kazinczy András Bossányi Zsuzsannához írt levelében: „Az öcsém midőn a' Sententia Kimondatott *nagyon sírt*”.³⁵ Jellemző, hogy Ferenc a kézirat eredetijét megjegyzéssel látta el: „Nem csak nem sírtam, de Comediának nézvén a' dolgot, a' legcsendesebben voltam, s' a' Processusok titulusait olvastam. Lásd jun. 5d. az anyámhoz írt levelet; az egyébire mutat. És a' jul. 2d. irottat, és a Julius 3dikait. K. F.”³⁶ A Kazinczy Gábor feljegyzése alapján rekonstruált leveleknek sajnos csak töredéke maradt fenn még másolatban is. E levelek azonban így is jelentős filológiai teljesítményhez vezettek, mert másolási hagyományuk kirajzolta a szöveg rekonstruálásának lehetőségeit, és kétségtelen bizonyítékkal szolgált arra, hogy mely változat tekinthető a *Fogságom naplója* eredetijéről készült elsődleges másolatnak. Egy másik forrásból, Toldy Ferenc egyik feljegyzéséből³⁷ az derül ki, hogy Toldy ezekkel a levelekkel együtt szerette volna kiadni a *Fogságom naplóját* 1862. augusztus 19-én: „Fogsági Naplóm. – Levelek”. Mindez persze feltételezés, hiszen Toldy nem írja, mely levelekre céloz, az általa írt feljegyzések azonban a mű szöveg-hagyományozódását a megválaszolatlan kérdésekkel együtt is átrajzolják. A *Fogságom naplója* sajtó alatt lévő kritikai kiadása már ezeknek az információknak a feldolgozásával készül, egészen új megvilágításba helyezve a szöveg keletkezését és hagyományozódását. Az ilyen típusú feljegyzések kizárólag abban az esetben kerülnek nyilvánosságra, ha egy szövegkiadás jegyzetapparátusát erősítik.

A harmadik típusba sorolhatók ezen kívül a hagyatékban található azonos címkéjű terjedelmű iratok, amelyek nem kézíratosak, hanem nyomtatvány formában maradtak fenn. Nem a hagyatékba rendezett könyveket értjük ide, hanem a kötetek kiadását megelőző, megjegyzetelt, kommentált korrekktúraíveket. Közöttük vannak később nyomtatásban is megjelent szövegek (ilyen például Kazinczy Szentgyörgyivel való levelezése),³⁸ de akadnak kiadatlanok is. Az egyik

³⁵ Kazinczy András – Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsannához, 1795. jún. 5. MTA KK M. Ir. Lev. 4r. 123. (Kiemelés az eredetiben.)

³⁶ Kazinczy Ferenc jegyzete, nem autográf.

³⁷ PIM V. 4713/1350, Kazinczy Ferenc Eredeti Munkái (kötetenkénti tartalomjegyzék).

³⁸ Kazinczy Ferenc 1845. A nyomtatvány lelőhelye: MTA KK M. Ir. Lev. 4r. 35. (Címzettenként külön csomóba rendezve: Kazinczy levelei Ercseihez, Szentgyörgyi Józsefhez, Ifj. Szilágyi Sámuelhez). Kazinczy levelei Csokonaihoz: MTA KK M. Ir. Lev. 4r. 37.

ívnek az az érdekessége, hogy egy Kazinczy által megkomponált (kettes típusba sorolható), az utókornak szóló praetextussal indító leveleskötet szolgált alapjául.³⁹ A szövegkiadás terve a szakirodalomban is ismeretes:

„Ez évben [1838-ban Kazinczy Gábornak – Cz. M.] egy más terve is volt; ki akarta adni nagybátyja levelezéseinek első kötetét, melynek tartalma lett volna: *Csokonyay, Nyelvharcz, Naplók, Hamlet töredéke* 1819-ből jámbusban; nemkülönben adni akart évenként egy külföldi classicai drámagyűjteményt. Mindkét terv kész [...] csak a kéziratokat kell tisztázni; de ha Toldynak szüksége lenne rájuk, rendelkezésére adja...”⁴⁰

A fennmaradt korrektúraív azt mutatja, hogy a kéziratok tisztázása megtörtént, s 1839-ben Kazinczy Gábor azt írja, ez a *Glottomachusok* (Nyelvháborúk) című leveleskötet lesz az első levelezéskötet a hagyaték kiadási rendjében.⁴¹ A kötetnek azonban csak a korrektúraíve van meg,⁴² a kiadás állapotába már nem jutott el, pedig Toldy Ferenc is hivatkozik rá: ő 1875-re várja a megjelenést.⁴³ Az ívek forrásértékkel is bírnak, Váczy János néhány levelet ezek alapján a nyomtatványok alapján közöl a levelezés összkiadásában, de nem csak ezért fontosak az ehhez hasonló források. A korrektúraívek alapjául szolgáló *A' Glottomachusok* című kéziratot előszavában Kazinczy felhívja a figyelmet arra, hogy csak azokat az információkat, iratokat hozzák nyilvánosságra, amelyeket a „becsület enged”. A töredékesen fennmaradt korrektúraívekből is kivehető, hogy Kazinczy Gábor jelentősen átdolgozta a Ferenc által rendezett kötet tartalmát: a levelek darabjait is, rendjét is megváltoztatta. Engedelmeskedett tehát az írói-szerkesztői kívánságnak, és olyan leveleket válogatott a nyilvánosság elé közlésre, amelyek a kritériumoknak megfeleltek. Ez a ritka dokumentum, ahogyan egy-egy irat másolatának példányszáma is, arra hívja fel a figyelmet, hogy a kézirat mint médium, s az író által áthagyományozott írások megszerkesztett összessége, személységük folytán, a filológiai munkát erősen befolyásoló tényezők, különösen akkor, ha a szöveggondozó személyes ismeretségben állt a szerzővel.

Az utolsó, *negyedik*, s egyben legritkább típusba azok a korabeli rendezésű kötetek és kéziratok egységek tartoznak, amelyeket nem Kazinczy rendezett, de

³⁹ MTA KK M. Ir. Lev. 4r. 117.

⁴⁰ Jakab 1881: 7. (Kiemelés – Cz. M.)

⁴¹ Jakab 1881: 11.

⁴² A nyomtatványok kéziratok levélmásolatokkal egészülnek ki. Nevenként szétválogatva található: Pápay Sámuel levelei Kazinczyhoz (MTA KK M. Ir. Lev. 4r. 35).

⁴³ „[Kazinczy Ferenc] Saját munkáiból pedig a már említettekön kívül a következő kötetek kiadása létesült: 35. *Versei*, gyémántkiadás, Pest 1858 (újra 1863); 36. *Levelezése Kisfaludy Károlylyal s ennek körével*, Pest 1860; 37. *Levelezése Berzsenyi Dániellel*, Pest 1860; 38. Gr. Dessewffy József bizodalmas *Levelezése Kazinczy Ferenccl* (sic!) 3 kötet, Pest 1860–64; 39. *Guzmics Izidór és K. F. közti Levelezés*, közli Gulyás Elek, Eszterg. 1860; 40. *Glottomachusok* (Kazinczy levelezése a nyelvújítás tárgyában) Budapest. 1875. Mind ezek, a 39. számon kívül, Kazinczy Gábor által kiadva” (Toldy 1876: 92).

tartalmaznak Kazinczy-írást. Érdeemes utalni a korabeli postakönyvekre,⁴⁴ gyűjteményes kötetekre⁴⁵ és néhány nagyon különleges, paszkvillusszerű leveleskötetre. Ezek a gyűjtemények a szerzői népszerűség korabeli mércéinek tekinthetők: a Kazinczy-szövegek felhasználási módjáról és egykori kanonizáltságukról, a szerző kortársi megítéléséről szolgálnak információval.

FOLIÁLIS OLVASÁS

A Kazinczy-hagyaték iratainak fent bemutatott rendezése mind a kéziratárak és levéltárak rendszerezési elvétől, mind az irodalomtudomány által megszabott műfaji rendtől idegen, hiszen sem az iratok mérete, sem a tartalom műfajisága nincsen rá befolyással. Az iratok efféle osztályozása mégsem haszontalan, mert segít rekonstruálni azt a rendet, amely a hagyatékot jellemezte gyűjteménybe kerülése pillanatában, vagyis első lépésként közelebb visz egy eredeti kontextushoz.

A tipizálás legjelentősebb eredménye annak felismerése, hogy a hagyaték egy igen érdekes, a teljeshez képest is jelentősnek mondható részét a Kazinczy rendezésében fennmaradt kéziratok teszik ki, amelyek között éppúgy találhatók versek, mint autobiografikus szövegek vagy levelek. Előfordul közöttük eredeti iratok gyűjteménye és másolati gyűjtemények, akár szépirodalmi művekről, akár levelekről legyen szó. Ez utóbbiak gyakorisága tipikusan Kazinczy-jelenség – amennyire tudjuk, duplumok, sőt többszörös másolatok a legritkább esetben jellemeznek egyéb írói hagyatékokat a 19. század elején.⁴⁶ Néhány egység kifejezetten sajtó alá készült, néhány meg is jelent, de vannak olyanok is, amelyek a kiadás igénye nélkül, sőt, olykor annak lehetőségét épp korlátozva, csupán kézirat használatra lettek az utókor számára összeszerkesztve.

A fennmaradt kéziratok tipizálása során bizonyos műfaji elrendeződés is világossá vált. Kiderült például, hogy a szerző igen keveset törődött az értekezéseivel. Tudunk Kazinczy által megkomponált verseskötettről, autobiográfiáról, leveleskötettről, idézeteket tartalmazó feljegyzéskötetről, aláírásgyűjteményről, de nincsen kizárólag értekezésekből álló, a szerző által rendezett kézirat egység. Az összeállított szövegkorpuszokon megmutatkozó gondos figyelem, a mellékelt használati utasítások azt mutatják, hogy a szerző esetenként az utókor-nak kívánja átadni, szerkesztői felhasználásra készíti, kiadásra, nyomdába szánja műveit, máskor privát körű olvasásra rendezi a köteteket. Ilyen típusú előkészítés nem jellemzi a Kazinczy-értekezéseket. Talán ez az oka annak is, hogy Kazinczy

⁴⁴ Teleki László másolati könyve tartalmaz Kazinczyhoz szóló levelet: Teleki László: *Levelek, beszédek, értekezések* [gerinc cím], MTA KK M. Ir. RUI. 4r. 84/VI; Széchenyi Ferenc másolati könyvében is található Kazinczynak szóló levél: MTA KK K210/I.

⁴⁵ Kazinczy-mű található többek között az alábbi vegyes tartalmú kötetekben: *Poétai Gyűjtemény*, OSZK Kt, Oct. Hung. 50; *Történeti Értekezések és velős gondolatok jegyzéke, összegyűjté Nagy Iván 1843*, OSZK Kt Oct. Hung. 1145.

⁴⁶ Vaderna Gábor Dessewffy József hagyatékának és igen terjedelmes levelezésének feldolgozása során csupán néhány levél esetében találkozott levélmásolatokkal (Vaderna 2010: 61).

értekezéseiből mindezidáig sohasem jelent meg gyűjteményes kötet.⁴⁷ A jelenség arra is befolyással lehetett, hogy Kazinczy művei közül először a lírai darabok, az úti írások és három levelezéskötet hagyta el a nyomdát.⁴⁸ Az utóbbi három szövegtípus rendezésén ugyanis a szerző éveken át dolgozott. Vagyis Fehér M. István tézise, amely a hermeneutikát a filológia elé helyezi, Kazinczy esetében is érvényesíthető, csakhogy ebben az esetben a hermeneuta szerepét maga Kazinczy tölti be. Hasonló példa Hegel 1957-ben induló történeti-kritikai kiadásának első sorozata is, amelynek 22 kötete a Hegel által még életében sajtó alá rendezett szövegeket tartalmazza. Az egyetemi előadások kiadására vállalkozó második sorozat megjelenése ugyanakkor egyre húzódik.⁴⁹ Ez is jól mutatja, hogy a kéziratok rendezettsége gyakran a kiadást befolyásoló tényezőként érvényesül.

Megfontolandó tehát az írások anyagságát, magát a médiumot is tekintetbe venni nemcsak a szövegrekonstrukció, hanem a szövegértelmezés során is, mert fontos felismeréseknek lehet terepe az írás kézírata. Nemcsak a szerző gondossága számít, hanem a kézirat későbbi sorsa, példányszáma, másolatainak keletkezési körülményei, a gyűjtők és tulajdonosok szempontjai, a kommentárok és paratextusok, és azok az idegen kéztől származó másolatok, amelyeket a textológiai hagyományban alacsonyabb presztízsű szövegnek tekintenek, és emiatt soha nem látnak napvilágot. Ezeknek a sajátosságoknak a figyelembevételével, a szöveg kéziratkontextusának alapos ismeretével lehetővé válik egy bizonyos fajta olvasási mód, amelyet *foliális olvasásnak* nevezünk.⁵⁰ Az elnevezés alapjául az ívpapír megjelölésére máig használt 'levél, lap' jelentésű latin szó szolgál. Az ívpapírt leggyakrabban félbe- és még tovább hajtva kötötték be, kisebb darabokba fűzve, majd metszve használták fel, írták tele. Ahogyan a kisebb lapok eredeti egysége feltételezhető, úgy értelmezi a foliális olvasás a kisebb szövegeket nagyobb kontextusukban elhelyezve.

Az interpretációs hagyomány gyakran mint igazabb, valóbb szövegre tekint a kéziratokra, kiegészítést, kiteljesítést, feltárulkozást várva tőlük. Ennek tipikus példája, amikor a kézíratos szöveg valamilyen plusz információ hordozójaként kerül elő, mintegy pontosítva egy már publikált szöveget. Főlegesen hosszan fejtegetni: olykor még a kritikai kiadásokra is érvényes, hogy a kiadások szövegromlásai, esetenként szándékos szövegrontásai valóban indokolttá teszik a nyomtatott szöveg olvasásakor rejtőzve bujkáló gyanakvást. Az emberi természet, a hibázás lehetősége erősíti a gyanút, hogy a szövegellenőrzésre tett kísérletek általában járnak valamilyen eredménnyel. Mindennek következményeként az óvatos olvasónak olykor úgy kell tekintenie a nyomtatott szövegekre, mint

⁴⁷ A Debreceni Egyetem Klasszikus Magyar Irodalom Textológiai Kutatócsoportja és az Eötvös Loránd Tudományegyetem együttműködésében jelen dolgozat írásával egy időben rendezik sajtó alá a Kazinczy-értekezéseket, születése után 250 évvel.

⁴⁸ Kazinczy 1836; 1839; 1845; 1842.

⁴⁹ Fehér M. 2009: 59.

⁵⁰ A fogalmat először egy előadásom során használtam (*A hálózat – a Kazinczy-levelezés kritikai kiadásának tanulságai*. MTA Irodalomtudományi Intézet 18. századi Osztály, Budapest, 2009. június 3.). Az azt követő hozzászólásokat köszönettel beépítettem.

a tavorózsa leveleire, amelyek néha elbírják, máskor a mélybe engedik merülni feltevéseit. A foliális olvasás elsősorban nem ezeknek az emberi és technikai hibáknak a kijavítását szolgálja, bár kétségtelenül ilyen információk is jócskán nyerhetők a kéziratok tanulmányozásából. A Jane Austen hálózati kiadásán dolgozó Kathryn Sutherland a kéziratokat a kiadott szöveggel összevetve ismerte fel például, hogy az az írásmód, amelyet Austen személyes stílusának tulajdonítottak, jobbára a kiadó szerkesztői vénájának köszönhető.⁵¹ Labádi Gergely műfajtörténeti kutatásai során meggyőzően érvel amellett, hogy a nyomtatás jelentés- és műfajformáló hatással bír a művekre.⁵² Könyvében a költői levél felvilágosodás kori műfajtörténetének bemutatása során misszilis, illetve missziliként született episztolák elemzését végzi el, és azt követi nyomon, hogyan változnak meg ezek a művek a nyomtatás és a kötetbe szerkesztés során. Mivel a nyomtatott írás szélesebb olvasóközönséghez jut el, mint a kéziratos, a nyomtatott szövegek tematikája és hangneme módosul, s ugyanígy változik a tipológia és a címadás. Ám még ezeken az érdekes és rendkívül fontos felismeréseken túl is eredményezhet jelentéstöbbletet a kéziratok foliális olvasása.

A nyomtatott mű felől tekintve, a későbbi olvasó számára a kézirat anyagsága és unikalitása által hordoz jelentéstöbbletet. Nyilvánvaló, hogy az egyediség kisebb jelentőségű jelekben is megmutatkozik. Az a mumifikálódott légy például, amelyet nem tudni, mióta őriz egy levél az akadémiai könyvtárban a Magyar Irodalmi Levelezés 4r. 29-es jelzet iratainak egyikén,⁵³ talán még entomológusok számára sem említésre méltó forrásanyag. Ugyanígy a Busa Margit Kazinczy-levelezésgyűjteményében található évről évre őszobb hajszálak, valamint a felbukkanó adatok rögzítésére szolgáló egyre rozsdásabb gombostűk sem érdekesek. Vannak azonban olyan egyedi ismertetőjegyek, amelyek befolyásoló tényezők lehetnek, bár hatásuk nem a művel, hanem a szöveggel kapcsolatosan mutatkozik meg, hiszen a kéziratok nem műtől műig tartanak, hanem eseménytől eseményig, jegyzéstől jegyzésig. Egy-egy szöveg elolvasására következtethetünk e jelekből, a javítások és törlések számából tanulságokat vonhatunk le a szöveg megalkotottságára vonatkozóan, a tinta színéből kivehetjük, hol hagyta abba és hol folytatta az írást a tollforgató. A kézirat anyagsága a történetre, az írás aktusára irányítja a figyelmet, és ez a szöveg befejezetlenségének és esetlegességének érzetét kelti, amely a nyomtatással általában elenyészik. Néha persze még a nyomtatott változat is hordoz ilyen jeleket, hiszen olykor ezeken is találhatóak szerzői kritikai megjegyzések, s a mű kiadásról kiadásra, a szerzői instrukciók hatására is módosulhat. Azáltal, hogy a kéziratos szövegek a cselekedetnek, az írás aktusának testet öltött monumentumai, sokkalta jobban alkalmasak egy-egy jelenség, illetve aktus történeti összefüggéseinek felderítésére, mint egy megjelent szöveg.

A nyomtatott szöveg megfoszt annak tudatától, hogy egy bizonyos szempontból a mű sosem zárul le. A kézirat mindig magában hordozza annak lehe-

⁵¹ Sutherland 2005.

⁵² Labádi 2008.

⁵³ Vay Ábrahám Kazinczyhoz írott, 1826. július 2-án, Zsolcán kelt levelének a hátuljára ragadva.

tőségét, hogy újabb szövegváltozat keletkezett, javítás történt a szövegen, vagy továbbíródott, és az utókor ezt a variánst felfedezi. Ebben az értelemben a kéziratok szükségszerűen töredékesek, még abban az esetben is, ha címmel kezdődnek és dátum, aláírás van a végükön. Nincsen megjelenési dátumuk, nincsen korrektúra- vagy végső verziójuk, a cenzor pecsétje már a nyomtatott változat kezdetét jelzi, és nem a kéziratnak a végét. A kéziratok szövege emiatt sosem ideális írás, egyediségében áll a különlegessége, bármikor található egy másik példány, amely különbözik tőle. Annak ellenére, hogy sokszor a megjelent műveken is előfordul szerzői korrektúra, a nyomtatás aktusa a befogadó számára „véglegsítí” a szöveget abban az értelemben, hogy kiválaszt és ideálissá emel, a környező szövegekből kimetsz, és egy a kiadó által meghatározott rendbe illeszt egy vagy több szövegvariánst. Ez a munkarend érvényesül a kritikai kiadások esetében is. A szövegkiadás, beleértve a kritikai jegyzetapparátussal rendelkező szövegkiadást is, műközpontú, a mű variánsait, jegyzetben annak keletkezését, genetikus kiadás esetében a mű változatait stb. adja vissza. A kánon szabályainak engedelmességre a kiadó/szerkesztő kiemeli a kéziratok anyagából (sokszor a megjelentekből is) arra érdemesnek vélt szövegeket (a művet), és azokat egyéb szövegek (kritikai kiadás esetében a mű egyéb variánsai) mellett, egy választott struktúra rendjében közli. Még a genetikus kiadás is, amely egyetlen főszöveg mellett sem határozza el magát, csupán azáltal, hogy rámutat a szöveg változatainak keletkezésére, változására, valamint közli a törléseket és javításokat is, egy tökéletes – akár töredékességében is tökéletes – alkotás megjelenítésére törekszik, a teljességet próbálja megtestesíteni. A szövegkiadás a textusok hálójából írásokat emel ki, így teremt kánont és így emel a mű rangjára szövegeket, ám ugyanezzel az aktuálissal megfosztja őket eredendő paratextusaiktól, és újakat rendel hozzájuk.

A kéziratok és a nyomtatott szövegek közötti különbségek tehát két irányvonal mentén rajzolódnak ki. Egyrészt a kéziratot jelentéstöbblettel ruhazza fel a szöveg írássajátosságaiban, elrendezettségében és egyéb jegyeiben rejlő látványa, fizikai jellemzőinek összessége. Nem teljesen azonos információt szolgáltat ugyanis a kritikai kiadás jegyzetében közölt „törlés” ténye nyomtatásban, vagy a kéziratban látható akkurátus, sűrű kisatírozás, esetleg egy könnyed mozdulattal ejtett, egy teljes szakaszt áthúzó tollvonás. Másrészt pedig még egy teljes életműre terjedő kritikai kiadásnak sem lehet célja annak a kéziratnak a bemutatása, amely szerencsére elég sok levéltárban és kéziratgyűjteményben eredeti formájában fellelhető, s ha mégsem, hát felderíthető. Annál az egyszerű oknál fogva, hogy a kéziratok kontextus komplex megjelenítése nem lehet feladata a szövegkiadásnak, mégpedig azért, mert a szövegkiadások leggyakrabban szerzőcentrikusak (vagyis idegen kéz írásai semmi esetben sem jelenhetnek meg bennük), s ezenkívül számos egyéb gyakorlati kényszerből következően (gazdaságosság, praktikuság, érthetőség), minden kiadott kötet egy-egy személy vagy csoportosulás alkotó-rendező-válogató kezének jegyeit hordozza magán, amely a kéziratok rendtől természetszerűleg eltér. Az ebből a diszkrepanciából eredő információtöbbletet igyekszik egyrészt felfedni és felhasználni a kéziratok foliális olvasása.

Másrészt a kéziratok egyediségükből kifolyólag speciális információ-többlettel bírnak, s ez egy másik szempontból választja el őket radikálisan a könyvektől. Reinhard Wittmann azt írja a 19. századi olvasási forradalmat tárgyaló tanulmányában, hogy a könyv, azaz „a mechanikusan sokszorosított szöveg a maga teljes uniformitásában sokkal automatikusabb olvasásmódot kínált a kéziratnál, [e]zért gyakorolhatott olyan szívóerőt olvasójára, [...] teljesen kiszolgáltat[va őt] a könyv fantáziavilágának”.⁵⁴ A megállapítással egyet lehet érteni, ám Wittmann a kéziratnak egy olyan definíciójával dolgozik itt, amely még a könyvkultúra áttörése előtti iratokat jellemzi. Nem azzal a szubjektumtól átitatott, teljesen egyedi írásmóddal számol, amely a könyvek világával párhuzamosan is létezett a 19. században. Pedig ez a kézirat a könyvhöz viszonyítva személyessége által is megkülönbözteti magát, és nemcsak az írásgyakorlat szabályok által nem behatárolt volta miatt, hanem mert a kézírás egyéni karakterjegyeit hordozza, s ezáltal az írói szubjektumot közelebb hozza az olvasóhoz. Ehhez hozzájárul még, hogy ugyanazon papírral érintkezik az olvasó, amelyet a szöveget alkotó is érintett, ami még közvetlenebbé teszi az olvasást. A kézirat olvasása által tehát a szerző intenzívebben *testesül meg*, mint egy nyomtatott szöveg olvasása során, és ez is jelentős „szívóerőt” fejt ki befogadáskor: az olvasói megszólítások, a szövegkommentárok elementáris erővel hatnak. Különösen igaz ez abban az esetben, ha olyan személy lép olvasói státusba, aki személyes ismeretségben állt a szövegíróval, esetleg baráti vagy rokoni viszony volt közöttük. A mai kor embere a személyes benyomások nélkül a kortársakhoz képest jobban el tud határolódni egy 19. századi kéziratától, még akkor is, ha olvasmányélménye és életrajzi háttértudása kirajzol előtte egy írói figurát. A foliális olvasás a médium személyes expresszivitásával is számot vet.

Kazinczy hagyatékának eddig csupán töredéke jelent meg kritikai jegyzet-apparátussal, amely tény önmagában is következményekkel jár irodalomtörténetünkre. A művek kiadásának első hulláma a 20. század elején zárult le a levelek publikálásával, így nagyon gyakori az a helyzet, hogy olyan szakirodalmat olvasunk, amely nem nyomtatott szövegeket, hanem kéziratokat vesz alapul állításai alátámasztására. Természetes ez, amikor bizonyos korszak kutatói számára a kéziratok az egyedüli források. Igaz ugyan, hogy a 19. században a könyvnyomtatás már széles rétegeket ért, de még nem határolódott el olyan élesen a könyvkultúra a kézirat irodalomtól, mint később. Kazinczynak például jó néhány műve megjelent életében, mégis voltak olyanok, amelyeket kézirat formában kellett felhasználni első monográfiáinak (leginkább Toldy Ferencnek). Érdekes helyzet tehát, hogy Kazinczy esetében páratlan mennyiségű olyan autográf, megszerkesztett, kommentált (második típusú) kézirat maradt fenn, amelyeknek példányait kézben tartva és kijegyzetelve írták a 19. században kialakuló irodalomtörténet-írás első mesterei a műveiket. Ugyanazok a kéziratok tették meg sajátos hatásukat felépítettségük, expresszivitásuk és unikalitásuk folytán, amelyeket

⁵⁴ Wittmann 2000: 324.

ma is forgat egy korlátozott számú közösség. Ezeknek a textusoknak a kiadott szövegektől természetszerűleg különböző kontextusa csupán a foliális olvasás alkalmazása folytán érvényesülhet. A foliális olvasás képes mindazon jegyek számbavételére, amelyekre a szövegkiadások tipikus sajátosságainak köszönhetően a legalaposabb genetikus szövegkiadás sem hívhatja fel a figyelmet.

A FOLIÁLIS OLVASÁS HOZADÉKA

Nem volna teljes az érvelés, ha az elmélet alkalmazhatóságát a kéziratok tipizálása során előkerült apróbb eseteleírásokon túl egy nyomósabb példával is alá nem támasztanánk.⁵⁵ A Kazinczy-levelezés számtalan alkalmat nyújt erre. Elegendő Kazinczynak és nagy riválisának, Kisfaludy Sándornak a kapcsolatára tekinteni. A viszonyukat feldolgozó tanulmányokban megfigyelhető, hogy a különböző konklúziók mögött tendenciózusan ugyanazok az alapszövegek és események állnak, és meglehetősen tág keretek között helyezik el ezek alapján a kapcsolatukat.⁵⁶ A szembenállásba torkolló személyes rokonszenv ismertetése során azonban nem csupán kettejükre tartozó események és írásproduktumok kerülnek be a történetmondásba. Szigorú értelemben véve kizárólag a következő szövegek társíthatók hozzájuk: Kazinczy két, Kisfaludyt bíráló recenziója⁵⁷ és ugyancsak kritikus Himfy-epigrammája,⁵⁸ egy Ruszek József apáton keresztül történt békülési célú levélváltás⁵⁹ és a Füredi Vida álnéven hagyományosan Kisfaludynak tulajdonított írás,⁶⁰ valamint a kanonikusan a nyelvújítási vita végének tekintett Kazinczy-szöveg, az *Orthologus és Neologus; nálunk és más nemzeteknél*,⁶¹ miként ezt a pusztán kettejük viszonyával foglalkozó tanulmány le is szögezi.⁶² Másrészt az is látszik, hogy a szakirodalom csupán a nyomtatásban megjelent írásokkal érvel, kivétel nélkül publikált szövegek és levelek kerülnek be határpontként a narratívába, illetve jelentkeznek argumentációs tényezőként. Általános tenden-

⁵⁵ A tanulmány itt következő szakasza csupán érintőlegesen tárgyalja azt a témát, amely feldolgozva megtalálható: Czifra 2008a; 2008b.

⁵⁶ A teljesség igénye nélkül: Takáts 1892; Bajza 1906; Császár 1910; a dunántúli írók körét is érinti: Szimon 1933; Horváth 1936: 26–33; Pais 1937: 45–50; Fenyő 1961: 279–298, 333–338; Margócsy 1981: 753–760; Hász-Fehér 1999.

⁵⁷ [Kazinczy Ferenc] 1809: 127–136; [Kazinczy Ferenc] 1810: 233–236; III. 413–415; Kazinczy 1814: 72–89.

⁵⁸ „DAYKA. Tüzbe felét! HIMFY. Vetem. / D. Újra felét! / H. Ím. / D. Harmadikát még! / H. Lángol az is. / D. Jer most; vár az Olympuszi kar” (Kazinczy 1811: 24).

⁵⁹ Összesen hat levélről van szó: Kazinczy 1903: 399–401 (3093). Kazinczy – Ruszek Józsefhez, Széphalom, 1816. jan. 7.; Angyal 1893: 280–292. Kisfaludy Sándor – Ruszek Józsefhez, Sümegh, 1816. ápr. 17.; Kazinczy 1904: 191–193 (3210). Kazinczy – Ruszek Józsefhez, Széphalom, 1816. máj. 15.; Angyal 1893: 292–309. Kisfaludy Sándor – Ruszek Józsefhez, Sümegh, 1816. jún. 3.; Kazinczy 1904: 306–309 (3279). Kazinczy – Ruszek Józsefhez, Széphalom, 1816. okt. 2.; Angyal 1893: 341–355. Kisfaludy Sándor – Ruszek Józsefhez, Sümegh, 1817. jan. 25.

⁶⁰ Füredi Vida 1818.

⁶¹ Kazinczy 1819.

⁶² Margócsy 1981: 753–754.

cia, hogy a szakirodalom a kéziratos hagyományt ignorálja viszonyuk ismertetésekor. Ez az eljárás azt eredményezi, hogy például csak említés szintjén esik szó az 1816–17-es, Ruszeken keresztül történt levélváltásról.⁶³

Kazinczy Ruszek József dunántúli apát segítségét kéri a Kisfaludyval való béküléshez. Kisfaludy nem válaszol Kazinczynak, csak Ruszeknek ír, még hozzá három levelet. A kínos pillanat akkor érkezik el, amikor Kazinczy egy segítőkész közvetítő útján – nem Ruszektől és nem is Kisfaludytól – megkapja Kisfaludynak a barátkozást elutasító, az alsóbb stílusregiszter elemeit serényen kiaknázó, legelső levelét. A „társalgás” három-három levélíg jut el, Kazinczy is, Kisfaludy is ír hármat Ruszeknek. A civakodás Kazinczy levelezésének összkiadásából nem derül ki, annál beszédesebbek viszont a kéziratos formában fennmaradt levelek, amelyek az MTA Könyvtára Kézirattárában és az OSZK Kézirattárában találhatóak. Nem csupán a levelek magas másolati száma jelzésértékű – ezek ugyanis több mint tíz példányban maradtak fenn, ami még a Kazinczy-hagyatékban is kivételes –, hanem az a tény is, hogy nagyjából kétféle kötetbe szerkesztett formában, a paszkvillus stílus eszközeit mutatva terjedtek el.⁶⁴ A paszkvilluskötetek dialógusformába állítják a leveleket, s ezek sorában a (fenyegetéssel záruló és visszavonulásra felszólító) zárólevél Kisfaludyé. A példányszám nyilvánvalóvá teszi, hogy ezek a levelek rendkívüli módon el voltak terjedve. Ez a tény sokkal inkább magyarázatot ad a két személy szembenállására, mint a könnyen közös nevezőre hozható elvi elkülönülés, tekintve, hogy utolsó levelében maga Kisfaludy ajánlkozik a kettejük között (Ruszeken át) zajlott levélváltás kiadására. Mindebből természetesen semmi nem derül ki a Kazinczy-levelezés összkiadásában (miként a Kisfaludy-levelezésből sem). Nemcsak Kisfaludy válaszlevelei hiányoznak a végjegyzetből, de a szerkesztő még azt sem említi, hogy születtek volna válaszok. Ennek az az oka, hogy Váczy János a Kazinczy-hagyatékban dolgozik, s egy másik forrásra, Kazinczy másolataira támaszkodik.

Kisfaludy és Kazinczy kapcsolatához még egy kötet szolgál adalékkal,⁶⁵ amely a 14. ismert példánya a „ruszekes” levélmásolatoknak. A kötet speciális státussal bír, mivel bizonyíthatóan Kazinczy szerkesztette egységbe, vagyis a hagyaték második típusú szövegeinek számát gyarapítja, amelyek háttérben azok megkomponáltsága, megalkotottsága okán szerzői-szerkesztői intenció feltehető. A kötet szerzői címmel is rendelkezik, a tartalma gazdagon kommentált, előszóval is ellátott, a benne található iratok – főképp levelek – időrendi struktúráját követnek. A címet képező görög szó (*A' Glottomachusok*) két tagja,

⁶³ Pais 1937: 46; Margócsy 1981: 754; Császár 1910: 125–126.

⁶⁴ A tizenhárom példány kéziratjelzete: OSZK Kt Oct. Hung. 1230; OSZK Kt Oct. Hung. 376; OSZK Kt Quart. Hung. 3366; OSZK Kt Levelestár, Kazinczy Ferenc Ruszek Józsefhez; MTA KK K638. I., Ruszek József – Kazinczyhoz, Keszthely, 1816. máj. 1., Kazinczy Ferenc – Ruszekhez, Széphalom, 1816. máj. 15.; MTA KK M. Ir. Lev. 4r. 53. I. Kazinczy – Ruszekhez, 1816. szept. 28.; MTA KK M. Ir. Lev. 4r. 121 (itt több példány is); MTA KK Ms 1346; MTA KK M. Ir. Lev. 8r. 3. I; MTA KK M. Ir. Lev. 8r. 3. II; MTA KK M. Ir. Lev. 4r. 130; MTA KK M. Ir. Lev. 4r. 118.

⁶⁵ MTA KK M. Ir. Lev. 4r. 117.

a *glotté*, 'nyelv' jelentésű előtag és a *-machus* 'harc, háború' jelentésű utótag a szövegegységet a nyelvújítás kontextusába utalja. A szóösszetétel jelenthet *Nyelvháborúkat*, de jelenthet *Nyelvvel harcolókat* is, azaz szóbeli ütközetet folytató személyeket. Egyik sem idegen a nyelvújítás időszakának szövegeitől és eseményeitől. Az utóbbi jelentést alapul véve a cím nem egy fogalmat jelöl, hanem személyeket, s ennek következtében a kötetnek a nyelvharcosok bemutatását, nyelvharcosok történeteit kell tartalmaznia. A kötetbe sorolt levelek az előszóban vázolt autobiografikus feljegyzés kijelentéseit támasztják alá, Kazinczy érvekként alkalmazza azokat, tulajdonképpen a bevezetés lábjegyzetévé válnak. Erősíti a hatást, hogy azok a levelek, amelyek a nyelvharcosok „cselszövéseit” bizonyítják, eredeti példányaikban pompáznak a többi között. A történeket még életszerűbbé teszi, hogy az időrendi struktúrával jellemezhető *Előszót* ugyancsak időrendben közölt levelek követik, s az *Előszó* utalásokat is tartalmaz a kötet tartalmára. A levélláncsal megalkotott történet egy apologetikus narratívát alkot, amelyből nem kizárólag Kisfaludy Sándor keveredik ki negatív hősként, sőt, a kötet korabeli olvasása azt mutatja, rá semmilyen teher nem hárul. Amíg a korábban említett paszkvilluskötetek egy az őt mocskoló írásokról mit sem tudó, nevetségessé tett író képét festik meg az olvasó előtt, addig Kazinczy változatában – mivel Kisfaludy durvább hangú és fenyegetőző válaszlevelei nincsenek a kötetbe foglalva – épp ellenkező szerepek rajzolódnak ki. Mind a szövegértelmezést terelgető, később, a húszas években keletkezett lapszéli jegyzetek, mind a másolás idején született bőséges mennyiségű lábjegyzet egy olyan szituációt fest, amelyben Kazinczy egy orvtámadás célpontja, de nem az áldozata. A kötet első egysége pedig arra utal, hogy Kisfaludy Sándor mellékszereplő a történetben, amit az is támogat, hogy a kötet utolsó egysége a Kazinczy–Kisfaludy-viszonyt helyreállító békülő levél-sorozat.⁶⁶ Az *Előszó* szerint máshol kell keresni a nyelvharcosok társaságát: Batsányi János, Horvát Endre, Takács József és Verseghy Ferenc körében.

Adalékként meg kell említeni, hogy a könyv előszavából világosan kiderül az is, hogy Kazinczy élete végéig (pontosabban három évvel előtte egészen bizonyosan) nem tudta, ki volt Füredi Vida. Már csak emiatt sem címezhetette Kisfaludy-nak az *Orthologus és Neologus...* című tanulmányt. A kötetben ezt írja Kazinczy:

„Horváth Endre a' Takács József' Értekezését csak toldozgatta, igazítgatta, 's a' Füredi Vida névvel jegyzette-meg; Verseghy pedig tulajdon kezével adta-be a' Tud[ományos] Gyűjtem[ény] Redactiójának, hogy én ne tudjam ki ellen támadjak fel, 's tégyem nevetségessé magamat, ha ellenkezöm' személyét eltévesztem. [...] Pesten írom ezt 1829. Márcz. 26d.”⁶⁷

A kéziratos kontextus tehát nemcsak a szembenállás hátterét világítja meg, hanem arra is rámutat, hogy Kazinczy másképp vélekedik Füredi Vidáról, mint

⁶⁶ Egy közbenjáró (Pápay Sámuel) segítségével 1821-ben a két literátor kapcsolata helyreáll.

⁶⁷ MTA KK M. Ir. Lev. 4r. 117, XI.

azt a szakirodalom olykor implicit módon, olykor nyíltan feltételezi.⁶⁸ Az *Orthologus* és *Neologus* értelmezése esetében tehát a szerzői intenció körüljárásához, Kazinczy ismereteit is figyelembe véve, a dunántúli írók körére szükséges kibővíteni a másik oldalt.

Váczy János levelezéskiadásából viszont jóformán a kötet létezéséről is csak feltételezésekbe bocsátkozhatnánk. Váczy nem minden esetben fordít kellő figyelmet a levelek szövegkörnyezetére: a *Bevezetést* például a kötet első levele peritextusaként nevezi meg.⁶⁹ A Ruszek–Kisfaludy-perpatvart bevezető szöveg pedig, amely a levélszituáció megvilágítását segítené, egyáltalán nincs közölve. A szövegkiadás gyakran nem próbálja időben sem rekonstruálni a szövegek létrejöttét még a legalapvetőbb szinten sem: Kazinczy későbbi, fekete tintás bejegyzéseit esetenként egész egyszerűen belehelyezi a főszövegbe, és sem lábjegyzetben, sem végjegyzetben nem közli, hogy a bejegyzés később született. Egészen biztosan állítható, hogy aki a Váczy-féle szövegkiadást használja – vagyis 1911 óta szinte mindenki –, nem tudná rekonstruálni Kazinczy kötetét, s így a szerkesztői intenció által elének tárt történetet sem.

A LÁTHATATLAN KÖNYV

A vázolt probléma sokkal távolabbra hat, mint ahová eddig eljutottunk, a 14. példányként ismert könyvet ugyanis olvasták, és ennek köszönhetően az irodalmi kánonképződésre is befolyással volt. Azok által a személyek által érvényesült a hatása, akik elsőként fennhangon vagy némán végigolvasták az *Előszó* kezdősorait: „Azokhoz, a' kik ezt most vagy később, látni fogják, 's azon kéréssel, hogy a' mit a' becsület elfedni hágy, fel ne fedjék.”⁷⁰ Nem csupán a mondat szívérejének tudható be, hanem talán annak a szükség által meghatározott körülménynek is, hogy mindenkinek azt kell felhasználnia, ami rendelkezésére áll, és az is lehet, hogy Kazinczy is megfelelően választotta meg a személyt, akinek a könyvet megmutatta – mindenesetre Toldy Ferenc irodalomtörténeti munkásságában nyomon követhető az *A' Glottomachusok* kötet hatástörténete.

A kéziratos kötetet ugyanis Kazinczy még életében, a húszas években elküldte az irodalmi élet körül serénykedő fiatal literátoroknak, Toldy Ferencnek és Zádor Györgynek – rajtuk keresztül olvasta Vörösmarty Mihály is. A kötet főszereplői, a levélírók közül jó néhányan még éltek ekkor. Talán ez is közrejátszott abban, hogy Toldyék nem mutatták senkinek. Kortársi olvasatuk megerősíteni látszik az iménti okoskodásunkat:

⁶⁸ A Füredi Vida álnevet 1908-ban fedte fel Viszota Gyula ([Név nélkül] 1907). Az eredmény publikálva: Viszota 1907.

⁶⁹ Az alábbi levél végjegyzete: Kazinczy 1903: 520–525 (2940). Kazinczy – Takács Józsefhez, Széphalom, 1815. július 10.

⁷⁰ MTA KK M. Ir. Lev. 4r. 117.

„Mely kincsek ezek, T.[ekintetes] Úr! Ezek nélkül lehetetlen a neologismus históriáját megírni. De mint hökkenénk meg, midőn azt a per cuniculos [földalatti] való dolgozást láttuk! Mily könyörületre méltólag jelen meg itt az a Sággy! Verseghyről nem hittem vala. Nem tudunk megválni ettől a könyvtől. *Kisfaludy Sándort igen tiszteljük*. Az öreg Gyöngyösinek pedig megbocsátottuk minden vétkeiket a Múza ellen, s szeretetet érezünk az iránt, ki Tégedet úgy tudja tisztelni.”⁷¹

Toldy Ferenc 1855-ben találkozik újra a kötetel, amikor Kazinczy Gábornál vendégeskedik a hagyaték felmérésének céljával. Amikor az *A' Glottomachusok* első oldalait olvassa, feljegyzi: „érdekes előszó”,⁷² majd kijegyzeteli a teljes bevezető szöveget – úgy, hogy közben előtte áll az egész hagyaték, amelyet még át kell néznie. 1868 után, amikor a Kazinczy Gábornál lévő hagyaték bekerül az akadémiai könyvtárba, gyakrabban is tanulmányozhatta a kötetet. Erről tanúskodnak irodalmi életrajzai.

Horváth Endre életét Toldy a lábjegyzetben az *A' Glottomachusok*ból kommentálja több alkalommal,⁷³ érdekes módon egy 1831-es esemény, egy újabb kínos összeütközés leírásakor is. A körülmények rövid ismertetéséhez szükséges elmondani, hogy Kazinczy egyik úti írásával megbántja Horváth Endrét a róla készült személyrajzzal – ezt a szakaszt idézi Toldy. A sértődést tollharc követi, s Toldy erre is kitér:

„Ez időben, 1831 aprílban látta őt Kazinczy Ferenc utolszor Pannonhalmán és pázmándi magányában¹, s 'Útjában'⁴ ezt írta róla: 'Lelke eleveése egészen elhagyta; ritkán lobbán dévajásra, vagy csak erővel. 'E sor, Döbrentei sugallásai által balúl értelmezve, idézte elő Horvát Endre azon leveleit, melyeket amaz 'Pátfalvi Márk' álnév alá rejtözve a magáival e cím alatt: '*Felvilágosítás Kazinczy Útjának 25-d. lapjáról*' a 'Sas' X. kötetében, 1832. júniusban, s így Kazinczy halála után, közzé tett, s melyek a sértett hiúság legaljasabb fegyvereivel, rágalom- és gúnynyal sértvén a szent öreg emlékezetét, mind a két író örökre beszennyezték.”⁷⁵

Az első számú lábjegyzetben magyarázatul Kazinczy Glottomachusait idézi Toldy:

„Ki iránt [ti. Horvát Endre iránt] az említett levélbeli és folyóirati polemiák dacára, folyvást tiszteletet mutatott. 'Hát Horvát Endre írt-e Neked? – kérde Pápay Sámuel Kazinczyt 1823. okt. 5. költ levelében – Megfogadta ő nekem levelemre, hogy fog

⁷¹ Kazinczy 1910: 442 (4884). Toldy Ferenc – Kazinczyhoz, Pest, 1827. december 29. (Kiemelés – Cz. M.)

⁷² MTA KK M. Ir. RUI. 4r. 15, 32.

⁷³ Toldy 1876: 30–31.

⁷⁴ Kazinczy 1831.

⁷⁵ Toldy 1876: 34.

teged tudósítani *azon felbonthatatlan barátságáról, melyet több esztendőök előtt ajánla, s melyet azóta sem változtatott.*’ Glottom.”⁷⁶

Horvát Endre életével kapcsolatban tehát Toldy fontosnak véli elmondani, hogy Kazinczy minden kínos körülmény és félreértés ellenére barátjának érezte őt, és ezt példával is alátámasztja. Ennek következményeként a kettejük között történt méltatlan csetepatéban Kazinczy megdicsőül, míg Horváth Endrének az utókor tiszteletétől mentes örök feledés jut osztályrészül:

„S valóban, ezóta minden jobb érzésű visszavonúlt az egykor ünnepeelt nyelvművésztől, ki már most ritkábban is járt fel az akadémiai gyűlésekre, s nem becsülve, nem szeretve múlt ki, mart. 7. 1839 [...]”⁷⁷

Több hasonló példa volna még idézhető Toldy könyveiből pusztán *A’ Glottomachusok* leveleskötet alapján is. A legfontosabb tanulság annak konstatálása, ahogy egy szerző, írásai, valamint hagyatéka rendezettsége, jegyzeteltsége, kommentárjai által, halála után is hatással van – mégpedig tudatos hatással – a kánonra. A kiragadott példa talán önmagában is érzékelteti, milyen távlatokat nyit meg a kéziratok újbóli felülvizsgálata, hiszen Kazinczy kötetéről a kézbevételek nélkül nem szerezhetünk tudomást.

A foliális olvasással figyelembe vehetjük, hogy maga kézirat is rendelkezik szövegszerű kötődésekkel, amelyek nem a könyvbéli intertextualitás logikája alapján működnek. Egyrészt kereshetőek a foliális kötődések: megvizsgálható, hogy a szöveg megtestesülésének bizonyos példánya hol kezdődik és végződik, a töredékei hogyan rendeződnek el a kéziratok összességében. Másrészt történetileg is megközelíthető a szöveg: figyelemmel kísérhető egy-egy mű kéziratának olvasási közege és ennek kánonra gyakorolt hatása. A foliális olvasás arra hívja fel a figyelmet, hogy egyetlen könyv olvasása sem adhatja vissza azt az információhalmazt, amelyet a kéziratok tanulmányozásával szerezhetünk.

A könyvet a kézirattól – persze sok egyéb mellett – az olvasói hozzáférés, az olvasók mennyiségi eltérése különbözteti meg. A kéziratok kultúrájánál, különösen az írói hagyatékok esetében, sokkal egyszerűbb annak meghatározása, hogy egy-egy kézirat szövegnek milyen volt az olvasottsága (feltéve, hogy nem nagy példányszámban maradt fenn). A hagyatékok kézzől kézre vándorlása a legkomplicáltabb esetben is valamennyire adatolható, ennek köszönhetően azok hatástörténete sokkal jobban nyomon követhető. Ehhez azonban először láthatóvá kell tenni azokat az írásokat, amelyek elérhetőek voltak. A foliális olvasás tekintettel van az olvasói közegre, és figyelembe veszi, hogy ez csupán egy kiemelt kör, egy szuperolvasói csoport számára volt elérhető. Nem ritka az sem, hogy a kéziratot író személy maga rendelkezik arról, hogy ki juthat hozzá halála után a hagyaté-

⁷⁶ Toldy 1876: 34.

⁷⁷ Toldy 1876: 34.

kához. A 19. században, a diszciplínák születésének és differenciálódásának, professzionalizálódásának korszakában ugyanakkor nagy az átfedés a kéziratokhoz hozzáférő személyek és a tudományalapító atyák halmaza között. A kéziratok irodalomnak éppen ezért nem hagyható figyelmen kívül a diszciplínák születésére, illetve a kánonképződési mechanizmusokra gyakorolt hatása sem.

FORRÁSOK

- Magyar Országos Levéltár (MOL)
P91 5. cs. Dessewffy József levelei Döbrentei Gáborhoz.
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár Kézirattára (MTA KK)
Kazinczy Ferenc hagyatéka.
Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)
Kazinczy Ferenc hagyatéka.
Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára (PIM)
Kazinczy Ferenc hagyatéka.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Angyal Dávid (kiad.) 1893: *Kisfaludy Sándor minden munkái. VIII.* Franklin Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Budapest.
- Bajza József 1906: *Kisfaludy Sándor és a nyelvújítás.* Kiadó nélkül, Budapest. 1–13.
- Barbier, Frédéric 2010: *A modern Európa születése. Gutenberg Európája.* Kossuth Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.
- Cerquiglini, Bernard 1999: *In Praise of the Variant. A Critical History of Philology.* Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Czifra Mariann 2008a: Glottomachia – szembetűnő részletek a Kazinczy-levelezés kéziratok hagyatékában. In: Bodrogi Ferenc Máté – Miklós Eszter Gerda (szerk.): *Mozgásban: Irodalomtudományi PhD-konferencia elméleti irányvonalakról, kihívásokról és lehetőségekről.* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 68–77.
- Czifra Mariann 2008b: Kazinczy-levelezéskötetek a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában. In: Keszeg Anna – Vaderna Gábor (szerk.): *Prima Manus.* Ráció Kiadó, Budapest, 13–35.
- Császár Elemér 1910: *Kisfaludy Sándor.* Franklin Társulat, Budapest.
- Csetri Lajos 1990: *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Febvre, Lucien – Martin, Henri-Jean 2005: *A könyv születése. A nyomtatott könyv és története a XV–XVIII. században.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Fehér M. István 2009: Szövegkritika, kiadástörténet, interpretáció. A történeti-kritikai és az életműkiadások filológiai-hermeneutikai problémái. In: Kelemen Pál –

- Kulcsár-Szabó Zoltán – Simon Attila – Tverdota György (szerk.): *Filológia – Interpretáció – Médiatörténet*. Ráció Kiadó, Budapest, 56–151.
- Fenyő István 1961: *Kisfaludy Sándor*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Füredi Vida 1818: A' Recenziókról. *Tudományos Gyűjtemény* VI. 3–32.
- Gergye László 1993: *Kazinczy Ferenc kézíratos hagyatéka*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest.
- Hász-Fehér Katalin 1999: „Kinek vagyon jussa...” A felvilágosodás kori folyóirat-kritika etikai kérdései. *Híd* (63.) 11. 801–814.
- Horváth János 1936: *Kisfaludy Sándor*. Kókai Lajos kiadása, Budapest.
- Jakab Elek 1881: Kazinczy Gábor irodalmi hatásáról. In: *Értekezések a társadalmi tudományok köréből* VI. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- [Kazinczy Ferenc] 1809: Kisfaludy Sándor: Himfy' Szerelmei. A' kesergő szerelem, Pest, 1807. 306. p. *Annalen der Literatur und Kunst in den Oesterreichischen Kaiserthum* II. 127–136.
- [Kazinczy Ferenc] 1810: Kisfaludy Sándor: Himfy' Szerelmei. A' kesergő szerelem, Pest, 1807. 306. p. *Annalen der Literatur und Kunst in den Oesterreichischen Kaiserthum* I. 233–236; III. 413–415.
- Kazinczy Ferenc 1811: *Tövisék és Virágok*. Nádaskay András ny., Sáros-Patak.
- Kazinczy Ferenc 1814: Kisfaludy Sándor, Himfy szerelmei. Buda. 1807. I. köt. XXIC, 36 p. 2. köt. 299 p. *Erdélyi Múzeum* I. 72–89.
- Kazinczy Ferenc 1819: Orthologus és Neologus; nálunk és más nemzeteknél. *Tudományos Gyűjtemény* XI. 1–27.
- Kazinczy Ferenc 1831: *Kazinczy' Útja Pannonhalmára, Esztergomra, Vácra*. Landerer, Pest.
- Kazinczy Ferenc 1836: *Eredeti poetai munkái*. Magyar Tudós Társaság, Buda.
- Kazinczy Ferenc 1839: *Utazások*. Magyar Tudós Társaság, Buda.
- Kazinczy Ferenc 1842: *Levelei Kis Jánoshoz. I–II*. Magyar Tudós Társaság, Buda.
- Kazinczy Ferenc 1845: *Eredeti munkái. Kazinczy Ferenc' levelei Szentgyörgyi Józsefhez, ifj. Szilágy Sámuelhez, Csokonaihoz és Ercseihez*. Második osztály, Levelek, III. Kilián György nyomdája, Pest.
- Kazinczy Ferenc 1890–1911: *Levelezése. I–XXI*. (S. a. r.: Váczy János.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Kazinczy Ferenc 1891: *Levelezése. II*. (S. a. r.: Váczy János.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Kazinczy Ferenc 1903: *Levelezése. XIII*. (S. a. r.: Váczy János.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Kazinczy Ferenc 1904: *Levelezése. XIV*. (S. a. r.: Váczy János.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Kazinczy Ferenc 1910: *Levelezése. XX*. (SS. a. r.: Váczy János.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Kazinczy Ferenc 1927: *Levelezése. XXII*. (S. a. r.: Harsányi István.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Kazinczy Ferenc 1960: *Levelezése. XXIII*. (S. a. r.: Berlász Jenő, Busa Margit, Cs. Gárdonyi Klára, Fülöp Géza.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

- Kovács Ida 2010: *Bepillantás a szentélybe. Az íróknál tett látogatás mint kommunikációs ceremónia az írói kultusz formálódásában.* (PhD-disszertáció) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Labádi Gergely 2008: *A magyar episztoła a felvilágosodás korában.* L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Margócsy István 1981: Kazinczy és Kisfaludy Sándor. *Irodalomtörténet* (85.) 3. 753–760.
- Mezei Márta 1994: *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben.* Argumentum Kiadó, Budapest.
- Pais Károly 1937: *A két Kisfaludy Sándor.* Simon és Garab Könyvnyomdája, Cegléd.
- [Név nélkül] 1907: [Beszámoló az MTA I. osztályának aznapi üléséről] *Alkotmány* 1907. január 8., 12. 7. 8–9 (Tudomány és Művészet rovat).
- Sutherland, Kathryn 2005: *Jane Austen's Textual Lives – from Aeschylus to Bollywood.* Oxford University Press, Oxford.
- Szimon Béla 1933: *Kisfaludy Sándor írói köre.* Juventus, Budapest.
- Takáts Sándor 1892: Irodalmi harcok (1815. után). *Magyar Katholikus Szemle* 6. 79–111.
- Toldy Ferenc 1876: *A magyar költészet kézikönyve a mohácsi véstől a jelenkorig, vagyis az utóbbi negyedfél század kitünőbb költői életrajzokban és jellemző mutatóványokban. I–V.* Franklin Társulat, Budapest.
- Vaderna Gábor 2010: A Hamvvévő filozófiája. A Hítel-vita eszmetörténeti helyéhez. *Századvég* 55. 43–82.
- Viszota Gyula 1907: Kisfaludy Sándor a recenziókról. *Akadémiai Értesítő* (18.) 2. 81–100.
- Wittmann, Reinhard 2000: Az olvasás forradalma a 18. század végén? In: Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban.* Balassi Kiadó, Budapest, 321–347.